

La «Renaixença» i la «invención de la literatura española»

JOAN LLUÍS MARFANY *Universitat de Liverpool*

RESUM: L'article exposa l'important paper fet per alguns dels més destacats membres de la «Renaixença» en la creació de la idea d'una literatura nacional espanyola.

PARAULES CLAU: Renaixença, literatura espanyola, literatura nacional, *El Vapor*, Milà i Fontanals, Jaume Balmes, edicions de clàssics espanyols.

ABSTRACT: The article shows the important rôle played by some of the most prominent members of the so-called «Renaixença» in creating the idea of a Spanish national literature.

KEYWORDS: Renaixença, Spanish literature, national literature, *El Vapor*, Milà i Fontanals, Jaume Balmes, editions of Spanish classics.

La contribució dels catalans a una de les vies fonamentals de construcció de la nació Espanya, la d'allò que ha estat anomenat «la invenció de la literatura espanyola», no va ser pas insignificant en les dècades centrals del segle XIX, que van ser el període crucial d'aquest procés.¹ Catalans eren, per començar, bé que instal·lats a Madrid –però molt estretament vinculat un d'ells als interessos de la burgesia industrial catalana–, els creadors de la Biblioteca de Autores Españoles, concebuda, deien els anuncis, «como el monumento más grandioso levantado en nuestra época a la literatura nacional».² Com a tal el celebrava Pau Piferrer, un any després de la seva aparició, subratllant-ne la significació nacionalista i el caràcter d'empresa fundado-

NOTA. Aquest és un fragment de capítol d'un llibre en procés de redacció sobre la (mal anomenada) Renaixença.

1. José-Carlos MAINER, «La invención de la literatura española», dins José María ENGUITA; José-Carlos MAINER (eds.), *Literaturas regionales en España*, Saragossa: Institución «Fernando el Católico», 1994, p. 23-45); José ÁLVAREZ JUNCO, *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid: Taurus, 2001, p. 240-241.

2. *Diario de Barcelona* [en endavant, *DB*], 24-III-1846, arran de la publicació del primer volum. El prospecte havia aparegut a les darreries de l'any anterior. Vegeu per exemple *El Fomento*, 15-XII-1845.

ra, i deu anys més tard, ressenyant-ne el volum de les obres de Moreto, Mañé es congratulava que finalment el govern s'hagués adonat que es tractava d'una autèntica institució d'interès nacional i hagués acordat de subvencionar-la.³ No oblidem tampoc la presència de dos catalans, l'un a Barcelona i l'altre a Valladolid, a la primera tongada de catedràtics de la recentment creada assignatura universitària de «Literatura General y Española».⁴ Pel que fa a Milà, és fàcil de perdre de vista, davant la seva obra de romanista i d'estudis de la literatura catalana antiga i del romancer tradicional, la seva contribució a la creació de la idea de la literatura nacional espanyola, de Catalunya estant, sobretot amb la tasca divulgadora exercida a través de la premsa. Havia començat, molt jove i romàntic militant encara, a finals dels anys trenta, amb uns quants articles sobre els orígens del «teatre espanyol», i hi va persistir, ja més gran i penedit dels seus entusiasmes juvenils, als anys quaranta, amb altres sobre Fray Luis de León i sobre la història de la «poesia espanyola» –i encara caldria afegir-hi alguna ressenya teatral aprofitada per a fer una mica de pedagogia en el mateix sentit.⁵ A la dècada següent, ara autonomenat, però indiscutit educador i director espiritual, en matèria literària, de la burgesia catalana des de la càtedra oficiosa del *Diario de Barcelona*, va continuar la tasca, de la mateixa manera fragmentària i ocasional, però perseguint una clara visió de conjunt «nacional»: un dia, una ressenya crítica li servia de pretext per a caracteritzar la poesia castellana cortesana de les darreries del segle XV; un altre, era per pura iniciativa pròpia que decidia de parlar de Cervantes; o tornava sobre el tema del teatre, amb articles sobre el de Lope i el de Calderón, destriant-los dels altres «teatres nacionals» coetanis, identificant-hi allò que era característic de l'espanyol, i establint-ne l'esquema tipològic i històric. I no oblidem la seva seminal, com es diu ara, síntesi interpretativa de la història de la literatura «nacional» en forma de discurs d'inauguració del curs 1865-1866 «acerca del carácter general de la literatura española».⁶

3. P[ablo] P[IFERRER], «Crónica intelectual. Literatura», *La Discusion*, 1, [maig? 1847], p. 39-43; J[uan] M[AÑÉ] y F[LAQUER], «Bibliografía. Obras escogidas de [...] Moreto [...]», *DB*, 3-V-1857.

4. Manuel JORBA, *Manuel Milà i Fontanals en la seva època*, Barcelona: Curial, 1984, p. 82-110.

5. «Primer período de la poesía dramática española», *El Vapor* [en endavant, *EV*], 5-X-1836, «Orígenes del teatro español», *El Propagador de la Libertad*, III, quad. xii, 1838, 356-7, i «Sobre el antiguo teatro español (Fragmento)», dins el seu *Algunos estudios literarios*, Barcelona: Imp. de Joaquín Verdager, 1838, p. 15-19; «Fray Luis de León», *La Civilización*, III, 1842, p. 276-284; «Poesía española del último siglo», «Orígenes de la poesía castellana», i «Poesía española desde Boscán hasta la corrupción del gusto», *El Imparcial*, 18, 22, i 29-VI-1844; «Revista teatral de la última semana» i «Revista teatral», *El Imparcial*, 7-XI-1842 i 7-VIII-1843. Totes aquestes col·laboracions a *El Imparcial* van sense signar, però han estat autoritativament identificades com a seves per Manuel JORBA, *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 38, 44, i 51. Podria ser seu també, encara que jo no n'acabo d'estar convençut (i, més important, Jorba, segons comunicació personal, tampoc), «Poesía. Poetas antiguos españoles. Artículo 1o», *El Guardia Nacional*, 2-XI-1837, que no va tenir continuació.

6. «*Cancionero de Baena*, precedido de una introducción por D. P. F. Pidal», «De la crítica literaria de Cervantes», «Visitadores de Roma. Cervantes», «Estudios dramáticos. *Los Tellos de Meneses*», «Estu-

Aquesta faceta de l'activitat de Milà de cara al gran públic té un precedent a les ressenyes bibliogràfiques i teatrals d'*El Vapor* de la primera època, quan era sota la direcció de Ramon López Soler, anònimes sempre, però sens dubte atribuïbles a algú o altre del cercle de protegits de Fèlix Torres Amat i de Gaspar Remisa, el director i el seu amic Aribau inclosos. El primer, de fet, havia proclamat ja a l'època d'*El Europeo* la necessitat d'una «historia filosòfica de nuestra poesía nacional», tot proposant-ne un esquema general que s'avançava també al que ara quedaria consagrat.⁷ Als articles d'*El Vapor* trobem ja la mateixa voluntat pedagògica de Milà i un semblant desplegament d'erudició més aviat incongruent a les planes d'un (no ben bé) diari. Així, per exemple, una molt llarga ressenya de les primeres representacions al reinaurat teatre de València dona peu a una també llarga nota erudita sobre l'essencial paper històric de la ciutat en els orígens del «teatre espanyol»; o la de la representació del *Pelayo* de Quintana a Barcelona serveix de pretext per a insistir, ni que sigui de passada, en una interpretació de la història de la literatura espanyola que era ja, com he dit, la de López Soler a *El Europeo* i que veu en l'autor i en el seu coetani Moratín el retorn d'aquesta literatura al seu autèntic caràcter nacional després d'un llarg període de decadència. La idea, que serà desenvolupada llargament, l'any següent, en un article en tres parts, és la mateixa que dictarà la tria d'autors a l'etapa inicial de la Biblioteca de Autores Españoles i que tornarem a trobar subjacent als *Clásicos españoles* de Piferrer (molt més que no una simple antologia per a estudiants de la classe de retòrica) i que serà encara, en l'essencial, la de Milà mateix. De fet, el ben documentat coneixement que aquest tenia d'*El Europeo*, al qual va dedicar un article, i el seu no menys comprovat respecte per Aribau, inclinen a pensar que l'esmentada coincidència potser no sigui del tot casual. Un altre article, publicat no gaire abans de la defenestració de López Soler, insisteix en la interpretació nacionalista de la història literària espanyola, aplicada ara a la poesia.⁸

dios dramáticos. Calderón: *El príncipe constante*», «Dramas simbólicos de Calderón: Autos», «Dramas simbólicos de Calderón: *El Prometeo*», «Teatro español. Bosquejo de clasificación», *DB*, 6-VI-1855, 7 i 13-VI-1854, 19-VI-1855, 25-IV-1858, , 7-VIII-1858, 28-VII-1859, 1-VIII-1855; *Oración inaugural que en la solemne apertura del curso académico de 1865 a 1866 leyó ante el claustro de la Universidad de Barcelona el Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, Barcelona: Impr. de Tomás Gorchs, 1865. Vegeu JORBA, *Obra crítica*, p. 144-145, 148-149, 196, 200, i 267-271.

7. [Ramón] L[ÓPEZ] S[OLER], «Sobre la historia filosòfica de la poesía española», *El Europeo*, I, núm. 11, 27-XII-1823, p. 342-349 (rep. a Luis GUARNER, *El Europeo (Barcelona, 1823-1824)*, Madrid: C.S.I.C, 1953, p. 81-84.

8. *EV*, I, núm. 13, 19-IV-1833; «Teatro español. *Pelayo*. Tragedia en cinco actos por don José Manuel [sic] Quintana», *EV*, I, núm. 23 (11-V-1833); «Del drama moderno», *EV*, II, núms. 89, 91, i 96 (13, 18, i 27-VII-1834); MAINER, «La invención», 36-7; Pablo PIFERRER, «Noticia de todas las épocas de nuestra prosa», dins el seu *Clásicos españoles. Colección de trozos de nuestros autores antiguos y modernos que pueden servir de muestras para la lectura y el análisis en el curso de Retórica*, Barcelona: Tomás Gorchs, 1846, p. 9-142; M. M[ILÁ], «Un párrafo de historia literaria ("El Europeo" de 1823)», *DB*, 2-II-1854; JORBA, *Obra crítica*, p. 111-122; «Sobre el carácter de la poesía española», *EV*, 3-VI-1835.

Afegim a això que *El Museo de Familias* –una altra de les publicacions sortides de les premses de Bergnes– va dedicar una certa atenció a la vella poesia castellana, vull dir la que molts anys després Milà anomenaria «heroico-popular», concretament a Bernardo del Carpio i, sobretot, al Cid i el seu romancer, barrejant, tot s’ha de dir, alguns autèntics romanços vells amb moltes imitacions modernes.⁹

De referències a la «literatura nacional» i a les seves característiques distintives, sempre més o menys dins el mateix esquema interpretatiu, en trobem moltes, disperses en articles de premsa i en obres diverses de molts dels que escriuen a Catalunya en aquests anys, i seria improcedent de fer-ne aquí una antologia, però potser no ho serà de singularitzar-ne una, per ser de qui és i perquè es tracta d’una exposició relativament extensa i argumentada. Estic parlant del discurs de recepció de Jaume Balmes a l’Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, llegit l’11 de febrer del 1842 i publicat tot seguit a la revista que aleshores ell mateix menava amb Ferrer i Subirana i Roca i Cornet. Bé que ostensiblement sobre el tema de l’originalitat, es tracta de fet d’una teoria interpretativa de la història de la literatura espanyola que, molt dins la línia de les concepcions de López Soler, Piferrer i Milà, i de la que serà la de la dreta espanyola en general, considera el segle XVII barroc i el XVIII com un període de llarga decadència, atribuïda en una petita part a una endògena corrupció del gust, però sobretot a la imitació del classicisme francès, és a dir, a la pèrdua de les característiques pròpiament nacionals d’espontaneïtat natural, lliure de traves, i de fidelitat a la terra mateixa i a la seva gloriosa i única història: «Los inconvenientes de la imitación, grandes en todas partes cuando se llega a tomarla por sistema, lo son mucho más en España, a causa de que nuestra sociedad ha tenido siempre y conserva aún cierta fisonomía característica muy diferente de todas las demás; y así es que ha debido sentirse con mucha mayor fuerza la violencia sufrida por el ingenio español cuando se le ha querido encajonar, por decirlo así, en el carril abierto por otras naciones.» És aquesta distintiva espanyolitat, el «sabor tan español», que fa que fins i tot sigui «una diversión no escasa de provecho el pasar algunos ratos con nuestros escritores de la época gongorina». La lliçó per als escriptors moderns és òbvia: «procuren ser ante todo españoles». Això no vol pas dir tancar-se a les influències de les literatures europees contemporànies. De fet, malgrat les greus reserves morals que li inspirava, Balmes veia de bon ull el romanticisme, justament pel que tenia de rebuig de les regles. Però si era lícit de deixar-se seduir pels millors models estètics forans, calia posar aquests exemples

9. «Edad Media española. Bernardo del Carpio», *Museo de Familias*, I, 1838, p. 107-114; [Vicente GONZÁLEZ DEL REGUERO], «Epítome histórico de la vida de Rodrigo Díaz de Vibar», *MF*, III, 1840, p. 340-351; [«Romances del Cid Campeador»], *MF*, III, 1840, p. 351-353, IV, 1840, p. 51-54, 115-120, 174-179, 223-229, 291-295, i 371-374 i V, 1841, p. 49-52, 117-122, 172-177, 231-238, 311-316, i 377-382. No he fet cap esforç per identificar-ne l’autor o autors, ni he fet cap comparació amb el material afegit per Rubió i Ors al recull esmentat més avall.

al servei de la inspiració que emanava del patrimoni nacional, d'allò que feia d'Espanya Espanya, un passat gloriós, i encara visible en el paisatge mateix, de defensora de la fe, sobre el territori propi primer i en fulgurant conquesta del món després: «¿Acaso no os ofrecen bastantes materiales una tierra donde encontráis a cada paso la torre de los sarracenos al lado de un castillo feudal, una mezquita convertida en templo cristiano, donde oís todavía los sentidos trobos en que se recuerda la colosal lucha de dos grandes pueblos, de dos grandes principios religiosos, de dos civilizaciones por espacio de ochocientos años? ¿Nada podrá decir a vuestra inspiración un pueblo que salido de la cueva de Covadonga avasalló el poderío de la media luna, sojuzgó la Italia y la Flandes, dominó el África, descubrió un nuevo mundo, e hizo conquistas que parecerían fabulosas si no fueran tan recientes?»¹⁰ No hi ha ni un bri d'evidència enlloc que ningú, ni dins ni fora de l'Acadèmia, sentís la més petita inclinació a contradir aquest nacionalisme literari.

No podem oblidar, és clar, que el castellà ja feia molt de temps que era, a tots els efectes importants, l'única llengua de la literatura culta a Catalunya. Això vol dir que no és lícit d'imputar intencions nacionalistes a la relativa proliferació d'edicions de clàssics de la literatura espanyola, que troben explicació suficient en el gran augment de la demanda lectora i la consegüent expansió de la indústria editorial catalana. No en cal d'altra, per exemple, per a l'edició ampliada que va fer el jove Rubió i Ors en 1840 per a Pons del *Tesoro de los romanceros y cancioneros españoles* d'Eugenio de Ochoa, ni per a la «popular» de *La Araucana* treta per Saurí el 1845, la primera a Catalunya i la primera a tot l'estat des de la de Madrid del 1828, ni per a la de les poesies de Quevedo impresa per Miró entre 1846 i 1851, ni per a la de *La Celestina* de Gorchs del 1841, ni per a la del *Lazarillo* impresa per Pere Fullà el 1844, ni per a la de les *Novelas ejemplares* dels Mayol del 1842, ni per a les de les mateixes, del *Buscón*, i del *Persiles* de Bergnes, aparegudes entre 1831 i 1833, ni per a les del *Quixot* del mateix editor en 6 volums, del 1832, i en 2 volums, del 1839-1840, de Pons del 1845, d'Oliveres i Gavarró del 1848 o de la llibreria Plus Ultra (en conjunció, aquesta, amb la Librería Española de Madrid) del 1857. I més aviat ho corrobora l'eclecticisme total del «Tesoro de Autores Ilustres» del ja esmentat Oliveres, on, entre 1842 i 1848, edicions del *Lazarillo* (a continuació de la *Guerra de Granada* d'Hurtado de Mendoza, a qui l'anònima novel·la picaresca era aleshores generalment atribuïda), del *Guzmán de Alfarache*, de les *Novelas ejemplares*, de les *Empresas políticas* de Saavedra Fajardo, i de l'*Amadís* es barrejaven alegrament amb els grans èxits d'actualitat de Sue,

10. «De la originalidad», *La Civilización*, núm. 18, 15/30-VI-1842, dins *Obras completas*, ed. Ignasi Casanovas, 33 vol., Barcelona: Biblioteca Balmes, 1925-27, XIV, p. 7-35, a les p. 25, 31, i 32. La coincidència amb la secció dels *Clásicos españoles* esmentada una mica més amunt és molt notable i fa pensar en la possibilitat d'un deute directe, que no m'ha llegut de comprovar.

amb novel·les de D'Arlincourt i de Georges Sand, amb drames de Dumas, amb l'*Orlando furioso*, i amb la *Histoire de dix ans* de Louis Blanc, entre altres.¹¹ És clar que això també ens recorda que aquestes noves generacions que accedien en proporció creixent a la lectura ho feien amb la consciència fortament arrelada de l'existència i la importància d'una «literatura espanyola» que era la seva pròpia «literatura nacional». Si el prospecte del «Tesoro», sense fer distincions, prometia només «los partos más prodigiosos del entendimiento humano», en una «agradable variedad de escritos y escritores de todos tiempos» –i, hauria calgut afegir, de tot arreu–, els directors de la «Biblioteca Católica» que publicava el mateix editor –el qual acabaria incorporant-ne molts dels títols al «Tesoro»–, Joaquim Roca i Cornet i Joaquim Rubió i Ors, declaraven que, encara que sense exclusivismes absurds, «miraremos con predilección las obras de nuestros escritores nacionales». Eren, al capdavall, «muy españoles para que en igualdad de circunstancias no nos inclinemos a favor de nuestros autores» –com ara santa Teresa de Jesús, el pare Luis de Granada, o Fray Luis de León.¹²

Cal afegir que, en alguns casos, la voluntat de «fer nació» a través de la publicació i de l'estudi dels grans clàssics de la «literatura nacional» era explícita. L'empresa «Viuda e Hijos de Gorchs», insistint en el caràcter patriòtic de la seva edició «equitativa» del *Quixot* del 1832, la dedicava «a la Nación española».¹³ Gairebé vint-i-cinc anys més tard, Tomàs Gorchs, ara al capdavant de la casa, intentava la difícil juguesca de treure a un mercat perillósament a la vora, en aquest punt, de la saturació una nova edició del mateix llibre a base de combinar, a través de la publicació per fascicles, la presentació atractiva, amb gravats nous tots d'artistes espanyols, antics i moderns, amb el relatiu bon preu. L'element publicitari essencial en l'estratègia comercial de l'operació era de presentar-la com a, no pas la mera publicació d'un llibre, sinó l'erecció d'un monument –per això se'n deia edició «monumental»– a una glòria nacional. Assolir, doncs, les 500 subscripcions necessàries per a tirar-la endavant esdevenia un repte patriòtic per als catalans, «una empresa tan difícil como gloriosa para Barcelona», i els subscriptors eren molt més que subscriptors: formaven part d'una «asociación nacional».

11. Vegeu la llista de títols publicats al final del número 62, la traducció del Marco Visconti de Tommaso Grossi per Miquel Anton Martí i Joan Cortada, del 1847.

12. Vegeu-ne el prospecte a, per exemple, el final del volum III del *Tratado de los principios de la Fe cristiana* de l'abbé Duguet (1845) i la llista d'obres publicades fins al 1848 (10 en 28 volums) al final del núm. 62 del «Tesoro», que inclou publicitat de la «Biblioteca».

13. Anunci al *DB*, 22-XII-1831. Miguel de CERVANTES SAAVEDRA, *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha, compuesto por* ————. Nueva edición conforme en todo a la última de la Real Academia Española, y con las notas de D. J. A. Pellicer. Dedicada a la Nación Española, 4 vol., Barcelona: Imprenta de la Viuda e Hijos de Gorchs, 1832. Per a la complicada història d'aquesta edició, Juan GIVANEL MAS i Luis M. PLAZA ESCUDERO, *Catálogo de la Colección Cervantina*, 5 vol., Barcelona: Biblioteca Central, 1947-64, II, p. 243-245 i 269-271.

L'anunci esdevenia crida i sembla que no pas del tot desatesa: l'Acadèmia de Bones Lletres, a més de subscriure-s'hi corporativament, va invitar tots els seus membres a fer-ho individualment.¹⁴

14. Gasetilles del *DB*, 10 i 11-XII-1856 i anunci d'aquest mateix dia. A la premsa de l'època sovint fa de mal dir què és notícia i què publicitat amagada, però és altament improbable que la informació sobre la decisió de l'Acadèmia fos inventada. Entre 1840 i 1856 van sortir a Espanya 12 edicions del *Quixot*, una d'elles reimpresa dins el període, sense comptar la de les obres completes de la «Biblioteca de Autores Españoles», reeditada ella mateixa. Entre 1856 i 1859, data de la conclusió de l'edició de Gorchs, se'n van publicar tres més.